

М. Қ. Мәмбетова

САНА ЖӘНЕ ТІЛДІК САНА

Сана және тілдік сана ұғымдары әртүрлі ғылыми жұмыстардың зерттеу пәніне айналды. Айталық, психология, философия, логика, лингвистика ғылымдарының әрқилы салаларында жан-жақты сөз етіліп жүрген аталмыш ұғымдар ғылыми термин ретінде әрқалай түсіндіріліп жүргендігі белгілі. Оның себебі бұл ұғымдардың күрделі табиғатынан болса керек. Әр ғылым саласы сана ұғымының өзіне тән ерекшеліктерін айқындауға талпынуда. Осы уақытқа дейін сана мен тілдік сана бір нәрсе ретінде қарастырылып келсе, қазіргі таңда сана мен тілдік сана арасында теңдік белгісін қоюға болмайтындығына көптеген зерттеушілер назар аударып отыр.

Психологияда «сана» ұғымы «адамдардың қоғамдық-тарихи әрекетінің жалпыға бірдей формаларымен сипатталатын объективтік әрекетке қатысты адамға тән амал. Сана – әлемнің объективтік заңдылықтары, қасиеттері мен мүмкіндіктері жайлы біліммен дүниеге деген көзқарас» [1, 361-362 бб.] ретінде анықталады. Сана көптеген пәндер үшін ақиқатты мінсіз қайталау қабілетін, сондай-ақ әртүрлі деңгейде механизмдер мен формаларды білдіретін негізгі ұғым болып табылады. Өткен ғасырда сана мәселесі тек гуманитарлық ілімдер пәні, соның ішінде әсіресе философия мен психологияның пәні болып табылады деп есептелді. XX ғасыр бұл шеңберді айтарлықтай кеңейтті. Көптеген жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдар да сананы зерттеумен айналысып, оның кейбір заңдылықтарын айқындады. Философия мен психология үшін сана мәселесі негізгі зерттеу нысандарының бірі болып саналады. Ал тіл білімін сананың тілдік сипаты қызықтыратыны сөзсіз, осы тұрғыдан лингвистиканың қарқынды дамып келе жатқан жас бағыттарының бірі психолингвистика үшін «тілдік сана» ұғымы орталық ұғымдардың біріне айналып үлгерді, оның себебі де жоқ емес. Тіл – сана мазмұнын білдіретін негізгі құрал болып табылады. Тілдің өзі тіл білімінің жас бағыты психолингвистикада арнайы бейнеде әлемді бейнелейтін және адамдардың айналадағы ақиқат жайлы ұғым-түсінігін қалыптастыратын тірі құрал ретінде түсініледі.

Қазіргі лингвистикада да тілді антропологиялық аспектіде, яғни адаммен, оның санасымен, ойлаумен, рухани-практикалық әрекетімен тығыз байланыста қарастыру қажеттігі атап

көрсетіледі. Тіл иесі – сөйлеуші адамның ішкі әлеміне назар аударуды місе тұтқан көптеген зерттеулер тұтас лингвистикалық парадигманың өзгеруіне әкеп соқтырды, сөйтіп ғалымдардың назары сөйлеу құралдарының көмегімен жүзеге асатын күрделі адами өзара қатынастардың жиынтығына ойысты. Қазіргі лингвистикалық ғылыми парадигманың антропоцентризмі тілді сөйлеу, когнитивтік, әлеуметтік және оны қолданушының басқа да қызмет түрлерімен байланыстыра зерттеудің бірқатар бағыттарына бастау алды.

Қазіргі лингвистикада тіл табиғатын қарастырудағы түбегейлі өзгерістердің себептері көп-ақ, солардың бірі тілді және оның қарым-қатынастық қызметін тек формалық құрылым тұрғысынан зерттеу арқылы тіл табиғатын толық әрі жан-жақты тану мүмкін еместігі болып отыр. Жиырмасыншы ғасырдың аяғында тілге деген антропоцентристік көзқарастың нығая түсуіне байланысты лингвистердің зерттеу мүдделері тіл – әлеуметтік ақиқат, болмыспен тығыз байланысты құбылыс тұжырымында тоғысты. Антропоцентристік ғылыми парадигма тілді статикалық жүйе ретінде зерттеумен шектеліп қалмай, тіл мен қоғамның өзара байланысын қарастыруға дейінгі ғылыми зерттеулердің шекарасын кеңейтетін лингвистикадағы жаңа бағыттарға негіз болды.

Тіл және санамен қатар сана мен ойлау, тіл мен мәдениеттің өзара байланыс мәселелері Э. Сепир, А.А. Потебня, Л.В. Щерба, Л.В. Выготский, А.Н. Леонтьев, А.А. Леонтьев, А.А. Залевская, Е.Ф. Тарасов, Н.В. Уфимцева және т.б. секілді әртүрлі ғалымдардың еңбектерінде әрқилы ғылыми және әдіснамалық тұрғыдан түсіндіріліп жүр. Ғалымдардың аталмыш мәселені жан-жақты талдауы арқылы «тілдік сана» ұғымының күрделілігін байқауға болады. Көптеген зерттеулердің барлығына қарамастан бірегей тұтас тілдік сана теориясы бар деп айта алмаймыз. Тілдік сананы талдау амалдарының ортақ нәтижесі көрсетіп отырғандай, тілдік сана тіл арқылы көріністенеді. А.Н. Леонтьев сананы «қоғамдық тұрғыдан қалыптасқан тілдік мағына, ұғымдар арқылы санада түсінілетін ақиқаттың көрінісі» деп анықтайды [2, 232 б.]. Ал А.А. Леонтьев «тілдік сана» ұғымын «әлем бейнесі» ұғымымен салғастырып, «әлем бейнесін» «индивид психикасындағы заттық мағыналар

мен сәйкес когнитивтік сызбалар арқылы және саналы рефлексияға бағынатын заттық әлемнің бейнеленуі» ретінде анықтайды [2]. Ол әлем бейнесі әлемнің өзі секілді көпқырлы, ал әлем туралы білім әлемдегі біздің әрекетімізбен ажырағысыз екендігін атап көрсетеді. Т.Н. Ушакова тілдік сана туралы былай дейді: «Тілдік сана» ұғымының өрісі кең, оның екі түрін айқындауға болады: динамикалық – сананың жай-күйін вербалдық түрде білдіру, санаға сөйлеу арқылы әсер ету, сондай-ақ құрылымдық – субъектінің менталдық тәжірибесінің, оның санасының әрекетінің нәтижесінде қалыптасатын тілдік құрылымдармен жасалады» [3, 13-23 бб.]. Сөйтіп сананың дамуын тілдік деректерсіз зерттеу мүмкін емес екендігіне көптеген зерттеу нәтижелері куә болып отыр. Н.В. Уфимцева тілдік сананы «тілдің көмегімен тіркелген адам санасы» деп сипаттайды. Сананы құрайтын мағына болып табылады. Тіл мен сана «адамның рефлексік болмысының сәйкесетін екі түрі» ретінде қарастырылады [4]. Е.Ф. Тарасов сана тікелей бақыланбайтындығын атап көрсетеді, ал сананы білдіру құралдары, ең алдымен, вербалдық құралдар болып табылады [5]. Е.Ф. Тарасов тілдік сананы тілдік құралдардың көмегімен – сөздердің, еркін және тұрақты сөз тіркестері, сөйлем, мәтіндер және ассоциативтік өрістердің көмегімен құралып, көріністенетін сана бейнелерінің жиынтығы ретінде анықтайды: «Тілдік сана – тілдік құралдармен – субъектілердің өзі сөйлеу қатынасы барысында туындататын ілім ретінде және заттық іс-әрекетте сезім мүшелерінен алынған перцептивтік деректерді қайта өңдеу нәтижесінде санада пайда болатын сезімдік ілімдер ретінде жекелеген лексемалармен, сөз тіркестерімен, фразеологизмдермен, мәтіндермен, ассоциативтік өрістермен және ассоциативтік тезаурустармен бейнеленетін сана бейнелері» [5, 24 б.]. Е.Ф. Тарасовтың бұл пікірімен толықтай келісе отырып, тілдік сана мазмұнын айқындау амалдарының бірі еркін ассоциативтік экспериментте тіл иелері реакцияларынан құралатын ассоциативтік өрістер болып табылатындығын атап көрсетеміз. Тіл мәні оның бірегей екі қызметімен айқындалады, олар – қарымқатынас құралы және ойлау құралы қызметі. Сана мен тіл тұтастықты құрайды, олар бірге өмір сүре отырып, бір-бірін толықтырады, тіл – ой мен сананың тікелей болмысы, ақиқаты. Сана тек айқындалып қана қоймай, тілдің көмегімен құрылады. Оларды бір-бірінен бөлуге болмайды. И.А. Стернин тілдік сананы когнитивтік сананың бөлігі ретінде, адамның сөйлеу әрекеті механизмдерінің «меңгерушісі» ретінде анық-

тайды, алайда адамның сөйлеу әрекетінің өзі неғұрлым кеңірек ұғым – адамның коммуникативтік әрекетінің бөлігі болып табылады. Осыған орай тілдік және коммуникативтік сананы ажырату қажеттігін атап көрсетеді. Мысалы, тілдік санада сәлемдесу формулалары жайлы ақпарат, ал коммуникативтікте – қалай сәлемдесу керек екендігі жайлы ақпарат бар [6, 13 б.].

Лингвистика мен психолингвистикада әлі күнге дейін адамның сөйлеу әрекетін, адамның өз тілі жайлы білімінің жиынтығын қамтамасыз ететін сөйлеудің психикалық механизмдері дұрыс терминдермен берілмей жүргендігіне тоқталу маңызды. Біздіңше, дәл осы механизмдер мен білімдер адамның тілдік санасын құрайды. Олай болса дәстүрлі лингвистика да тілдік сананы зерттейді – тілдің қолданылу ережелері, нормалар, тілдік бірліктердің санада реттелуі және т.б., бірақ ол іс жүзінде орындалатын сипаттаулардың психологиялық ақиқатын зерттемейді. Дәстүрлі тіл білімінің даму тарихының бір кезеңінде мұның өзі жеткілікті болатын: мұның өзі тілді оқытудың дәстүрлі әдістері үшін де жеткілікті. Алайда қазіргі таңда коммуникативтік, антропоцентристік бағыт лингвистикада үстемдік етіп отырғанда, жаңа зерттеу әдістері пайда болып отырған шақта, оның ішінде психолингвистикада, зерттеушілердің тіл иесінен алшақтанған «өлі тілге», сөздіктер мен грамматикада ғана көрінетін тілге емес, тірі тілге деген, нақты коммуникацияда қоладыналатын тілге деген қызығушылығы айтарлықтай өсті. Бұл коммуникация, тілдің психикалық механизмдері, ассоциативтік-вербалдық желілер, ассоциативтік өрістер және т.б. саласындағы зерттеулердің жедел қарқынмен дамуына алып келді. Осыған орай тілдік сананы сөйлеудің шығу, түсінудің менталдық механизмдерінің және тілді санада сақтаудың жиынтығы деп түсіну ұсынылады, яғни адамның сөйлеу әрекеті үдерісін қамтамасыз ететін менталдық механизмдер.

Сөйтіп тілдік сана – сөйлеу әрекетінің механизмдерін қамтамасыз ететін сананың бір бөлігі: сөйлеудің тууы, сөйлеуді қабылдау және қосарымыз өте маңыздысы – тілдің санада сақталуы. Әрқилы мағыналары бар тілдік бірліктер жүйесі санада сақталады және тілдік сананың керекжарағы болып табылады, ал сана феномені ретіндегі тіл жүйесін зерттеу тілдік сананы зерттеу деген сөз.

Тілдік сананы дәстүрлі лингвистикалық сипаттау деңгейі мағыналардың және сөйлеуші адамның психологиясынан және орындалатын сипаттаудың психологиялық ақиқатынан оқшау

тілдік бірліктер мен құрылымдардың қолданылуын жинақтап сипаттауды болжайды. Дәстүрлі, классикалық сипаттау лингвистикасы тілді бірліктер жүйесі және олардың қолданылу ережелері ретінде қарастырады. Мұндай бағдар тілде бар нәрсені, мәтіндерде, сөздіктерде, жазбаша және ауызша сөйлеуде тіркелгенді, анықталып, жалпыға бірдей қабылданғанды, тұрақталғанды сипаттауды болжайды.

Тілдік фактілерді психоллингвистикалық сипаттау деңгейі эксперименталдық зерттеу нәтижелерін көрсетеді, атап айтқанда, әртүрлі ассоциативтік эксперименттер мен көптеген басқа эксперименталдық процедуралардың көмегімен орындалған нәтижелер, олар тілдік таңбалар мен құрылымдардың мазмұны тіл иесі санасында нақты қай түрде болатындығын айқындап, сипаттауға мүмкіндік береді, сондай-ақ түсіну, сақтау және сөйлеу туындыларының шығуы үдерістеріндегі тілдік бірліктер мен құрылымдардың өзара әрекеттесу сипатын анықтайды.

Тілдік сананы лингвистикалық та, психоллингвистикалық та деңгейде зерттеуге болады. Екі бағдардың да өз әдістері бар, олар тіл жүйесін сипаттауда бір-бірін толықтырады. Дәстүрлі-лингвистикалық сипаттамалардың шынайылығы егер олар психоллингвистикалық сипаттаулар нәтижелерін қосып алатын болса жоғарылай түспек.

Қорытындылай келе, Е.Ф. Тарасовтың айтқан мына пікірін келтіргенді жөн көрдік: «бірдей ұлттық мәдениет жоқ, оның үстіне бірдей және сол бір мәдени затты сипаттайтын біркелкі сана бейнелері жоқ. Егер мәдени зат бір ұлттық мәдениеттен екіншісіне тасымалданған болса да, онда сезімдік бейне бірдей болуы тиіс еді, бірақ бұл олай болмайды, себебі оның қалыптасуы үшін тек бұл затты сезімдік қабылдауда алынған перцептивтік деректер ғана емес, сондай-ақ табиғаты жағынан концептуалдық, мәдени білімнен тұратын априорлық білімдер де қолданылады. Бұл заттың ақыл-ой бейнесінде (бір мәдениеттен екіншісіне ауысқан) әрқашан ұлт-

тық-мәдени айрықшылық элементтері болады» [7, 19 б.].

Демек, бөтен мәдениетке жетуде алынған жаңа білімдер адамның өз және өзге мәдениеттің бейнелері арасындағы айырмашылықтарды іздеу және бұл айырмашылықтардың мәнін айқындау қажеттілігін сезінгенде ғана қалыптасады, ал бұл танылған бейне әлі толық танылмаған бөтен ретінде қабылданған жағдайда ғана болмақ. Бөтен мәдениетті танудың мұндай амалында жаңа білімдер талдап отырған субъектінің ескі білімдерінен қалыптасатындығын есте ұстау қажет.

Білім мәдениет құбылысы ретінде танымның ортақ үдерістерімен де, мәдениеттен қалыптасатын ақиқаттың ұйымдастырылу және мәнін ұғыну формаларымен де байланысты өзіндік даму заңдылықтарына ие. Бұл, ең алдымен, қабылдау және кеңістік, уақыт, қозғалыс, себепсалдарлық байланыстардың мәнін ұғыну құрылымдарымен байланысты білімнің категориялық-семантикалық формалары.

1. Психологический словарь. – М., 1998. – С. 361-362.

2. Леонтьев А.А. Основы психоллингвистики. – М., 1999. – 287 с.

3. Ушакова Т.Н. Языковое сознание и принципы его исследования // Языковое сознание и образ мира. – М., 2000. – С. 13-23.

4. Уфимцева Н.В. Археология языкового сознания: первые результаты // Язык. Сознание. Культура / Отв. ред. Н.В. Уфимцева, Т.Н. Ушакова. – М., 2005. – С. 205-215.

5. Тарасов Е.Ф. Актуальные проблемы анализа языкового сознания // Языковое сознание и образ мира / Отв. ред. Н.В. Уфимцева. – М., 2000. – С. 24-32.

6. Стернин И.А. (2002) Коммуникативное и когнитивное сознание // <http://www.comch.ru>.

7. Тарасов Е.Ф. Межкультурное общение – новая онтология анализа языкового сознания // Этнокультурная специфика языкового сознания / Отв. ред. Н.В. Уфимцева. – М., 1996. – С. 7-22.

***

Статья посвящена лингвистическому анализу терминов «сознание» и «языковое сознание».

***

This article is devoted to the linguistic analysis of terms "awareness" and "language awareness".